

כשה' נוגע לנו בכתף

תחילה, בפרשת יתרו, באו העקרונות הכלליים, עשרת הדיברות. עכשיו, בפרשת משפטים, באים הפרטים. הנה כך הם מתחילים: "כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עֲבָדִי, שֶׁשָּׁנִים יַעֲבֹד וּבִשְׁבַעַת יֵצֵא לְחֶפְשִׁי חֲנָם... וְאִם אָמַר יֹאמֶר הָעֶבֶד, 'אֶהְבֹּתִי אֶת אֲדֹנִי, אֶת אִשְׁתִּי וְאֶת בְּנֵי, לֹא אֵצֵא חֶפְשִׁי, וְהִגִּישׁוּ אֲדֹנָיו אֶל הָאֱלֹהִים. וְהִגִּישׁוּ אֶל הַדָּלֶת אוֹ אֶל הַמְּזוּזָה, וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת אָזְנוֹ בַּמַּרְצֵעַ וַעֲבָדוּ לְעֹלָם" (שמות כא, ב-ו). ומתבקשת השאלה: למה להתחיל כאן? תרי"ג מצוות יש בתורה. מדוע מתחילה פרשת משפטים, קובץ הדינים הראשון, כפי שהיא מתחילה?

התשובה מתבקשת אף היא. בני ישראל היו אך זה עתה עבדים במצרים. זה לא קרה סתם. מוכרחה להיות לכך סיבה, שכן אלוהים ידע שזה עתיד לקרות. הוא אף התכוון שזה יקרה. כך אמר לאברהם, שנים רבות קודם לכן, כברית בין הבתרים: "וַיְהִי הַשָּׁמַיִם לְבָוָא וְתִרְדְּמָה נִפְלָה עַל אַבְרָם, וְהִנֵּה אֵימָה חֲשֵׁכָה גְדֹלָה נִפְלֶת עָלָיו. וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם, 'יָדַע תֵּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעָנּוּ אֹתָם..." (בראשית טו, יב-יג).

נראה כי נחוץ היה לעם ישראל שחזויותו הלאומית הראשונה תהיה העבדות. משחר היות האדם שיחר אלוהים אחר בחירתם החופשית של בני האדם לעובדו, אך הללו הבאישו את

ריח חירותם בזה אחר זה: תחילה אדם וחווה, אחריהם קין, ואז דור המבול, ולאחר מכן דור הפלגה, בוני מגדל בבל.

אלוהים התחיל מחדש. הפעם לא עם כל האנושות, אלא עם איש אחד, אישה אחת, משפחה אחת, שנבחרו להיות חלוצי החירות. אבל החירות קשה. כולנו רוצים בה לעצמנו, אך מן הזולת אנו שוללים את חירותו אם היא מתנגשת בשלנו. תופעה זו מושרשת בנו עמוק כל כך, שִׁנְיָנו של אברהם עצמו הגיעו לידי מכירת אחיהם לעבדות, וכתם זה לא סר מעליהם עד שיהודה הציע לוותר על חירותו שלו כדי שאחיו בנימין לא יהיה בן ערובה.

עם ישראל נדרש לחוויה המשותפת הזו, החוויה העמוקה, האינטימית, האישית, המפרכת והמרה של העבדות, חוויה שתהפוך לצו זיכרון נצחי, כדי להיות לעם שאינו מוכר את בניו ואת בנותיו לעבדות, עם המסוגל לעמוד בכביר שבאתגרים האנושיים: לבנות חברה חופשית.

אך טבעי הוא, אם כן, שהמשפטים הראשונים שבני ישראל מצטווים בהם בסני ענינם עבדות. אם לא היה כך היינו מופתעים. אבל כאן באה השאלה האמתית. אם ה' אינו רוצה עבדות, אם הוא רואה בה חרפה למין האנושי, מדוע אין הוא מבטל אותה לאלתר? למה הוא מאפשר לה להימשך, אם גם בדרך מוגבלת ומוסדרת? היעלה על הדעת שאלוהים המוציא מים מן הסלע ומן מן השמיים והופך ים ליבשה אינו מסוגל לשנות את ההתנהגות האנושית? האם יש תחומים שהכול-יכול הוא בהם, חלילה, חדל-יכולת?

הכלכלן ההתנהגותי ריצ'רד תאלר והמשפטן קאס סנסטיין פרסמו ב-2008 ספר מרתק ושמו Nudge: אותה נגיעה קלה

בכתף שאדם נוגע בחברו כדי להסב את תשומת לבו למשהו או לעודדו לעשותו. תאלר וסנסטיין מתייחסים בספרם לבעיה לוגית בסיסית בסוגיית החופש. מצד אחד, החופש תלוי בכך שלא תהיה חקיקת יתר. חופש הוא מרחב תמרון לבחירה אישית. מצד שני, אנו יודעים שאנשים לא תמיד בוחרים נכון. המודל שהכלכלה הקלאסית התבססה עליו, שעל פיו אנשים חופשיים בוחרים באופן רציונלי, מתברר כשגוי. אנחנו אי-רציונליים עד לשד עצמותינו. פסיכולוגים יהודים היו מן השותפים העיקריים לתגלית הזאת. סולומון אש וסטנלי מילגרם הראו כמה אנו מושפעים מן הרצון להיות כמו כולם, גם כשאנו יודעים שכולם טועים. דניאל כהנמן ועמוס טברסקי הראו שגם כשאנו מקבלים החלטות כלכליות אנו נוטים לטעות בהבנת התוצאות ובהכרה במניעים שלנו; כהנמן קיבל על מחקרים אלה את פרס נובל לכלכלה.

מה עושים אם כן? איך מונעים מאנשים לעשות דברים מזיקים בלי לפגוע בחופש שלהם? תשובתם של תאלר וסנסטיין: נוקטים דרכי השפעה עקיפות. בקפטריה, למשל, אפשר לשים את המאכלים הבריאים בגובה העיניים ואת הג'אנק-פוד במדפים גבוהים ונמוכים יותר. אפשר לכוונן בעדינות את מה שהם מכנים "ארכיטקטורת הבחירה" של אנשים.

כך בדיוק עושה ה' בעניין העבדות. הוא אינו מבטל אותה, אך הוא מטיל עליה מגבלות המעלות אותה על המסלול שיוביל, ברבות הדורות, לנטישתה מרצון. עבד עברי משתחרר אחרי שש שנים. אם העבד התרגל כל כך למצבו שאינו רוצה להשתחרר, עליו לעבור טקס מבייש שישאיר עליו חותם לכל חייו. בשבת, גם העבדים נחים. התניות אלו של העבדות הופכות אותה מגורל-חיים למצב זמני שההישארות בו נחשבת משפילה.

אם העבדות הייתה מבוטלת בכפייה, החופש מן העבדות היה פגום. רק בחירה חופשית בחופש היא חופשית באמת. ז'אק רוסו כתב ב'האמנה החברתית' כי לפעמים צריך להכריח אנשים להיות חופשיים. שלטון הטרור שלאחר המהפכה הצרפתית הוכיח כי טעה. חופש כפוי הוא מעשה-לסתור. חזקה על חופש כפוי שיהפוך לכפייה חופשית. גישת החופש הכפוי של רוסו וצאצאיו הרוחניים, המהפכנים הצרפתים, הייתה "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" – כפי שהסביר ההיסטוריון יעקב טלמון בספרו הגדול הנושא שם זה.

אלוהים יכול לשנות את הטבע, אומר הרמב"ם, אך אינו יכול, או אינו רוצה, לשנות את טבע האדם – בשל עיקרון הבחירה החופשית של האדם, העומד בלב האמונה היהודית. הוא יכול לבטל את העבדות בן לילה, אך הוא מעדיף לשנות את ארכיטקטורת הבחירה שלנו, או, במילים פשוטות, לטפוח קלות על כתפנו, ולאותת לנו שהעבדות רעה אבל אנחנו צריכים להיות אלה שיבטלו אותה, בקצב שלנו, מתוך הבנתנו שלנו. ואכן, נדרשו אלפי שנים, ובאמריקה גם מלחמת אזרחים – אבל בסוף זה קרה.

בעניינים מסוימים, אלוהים רק נוגע לנו בכתף. השאר מוטל עלינו.